

بررسی تطبیقی کاربرد متون مذهبی
در هنر شیعی مازندران (با تمرکز بر
آثار شهرستان ساری)

درون قاب محرابی روی بدنه صندوق
امامزاده عباس، ماخذ: کلانتر

بررسی تطبیقی کاربرد متون مذهبی در هنر شیعی مازندران (با تمرکز بر آثار شهرستان ساری)*

علی اصغر کلانتر** دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۳/۲۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۹/۹

چکیده

مقاله حاضر نگاهی تطبیقی و آماری به میزان مراجعه هنرمندان مثبت‌کار به متون مذهبی برای تزیین صندوق مدفن امامزادگان ساری دارد. مسئله و هدف پژوهش بررسی میزان ارجاعات هنرمندان بومی به مضامین و متون مذهبی در تزیین صندوقچه‌های چوبی مقابر با تعیین اولویت هریک بوده است. برای گزینش جامعه آماری این مقاله ۲۹۷ بنا در مساحت ۲۱۵۷ کیلومتر مربع مورد بررسی قرار گرفته و از بین آن هاهشت مورد که دارای صندوق‌های سالم و واجد آثار شاخص هنری بوده‌اند انتخاب شده‌اند. روش گردآوری اطلاعات میدانی بوده و از عکاسی و فیش‌برداری استفاده شده است. داده‌های این تحقیق نشان می‌دهند آیات قرآن و صلوات کبیر متونی هستند که بیشترین کاربرد را در کتیبه‌ها دارند. در میان مضامین مورد استفاده، تأکید هنرمندان بر گزینش متونی با دو موضوع اصول دین و حقانیت تشیع بوده است. همچنین حمایت مذهبی حکومتی توانسته است تأثیر مثبت و مستقیم بر هنر مذهبی تبرستان داشته باشد. برج آرامگاهی امامزاده یحیی نمونه‌ای مشخص از این حمایت است.

واژگان کلیدی

هنر شیعی، کتیبه، صندوق مذهبی، آیات و احادیث، امامزاده یحیی.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه دکتری با عنوان سبک‌شناسی معماری برج‌های آرامگاهی مازندران در دوره اسلامی در دانشکده هنر دانشگاه شاهد است.

** دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران. (مسئول مکاتبات)

Email: aliasgharkalantar@gmail.com

Email: HabibbAyat@yahoo.fr

*** عضو هیئت‌علمی و دانشیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران.

مقدمه

مذهب تشیع، همچون سایر مذاهب و ادیان، به سبب دارا بودن عقاید عملی و اعتقادی الهی، با تکیه بر اصول و فروع تعریف شده‌اش، توانسته است سبب شکل‌گیری آثار متنوع هنری و معماری باشد. این تأثیر گاه به صورت مستقیم سبب نگارش و خوشنویسی قرآن، قرائت و خوانش خوش‌آهنگ آیات، و نیز ساخت مساجد گردیده و گاه غیرمستقیم از طریق معرفی ارزش‌ها و مناسک مولد آثاری همچون تذهیب، نگارگری در حوزه کتابت، سقاخانه‌ها و سقافراها در حوزه معماری، و منبت و گروه متنوعی از هنرهای وابسته به معماری یا هنرهای کاربردی شده است. کاربرد هنر خوشنویسی در انتقال هرچه منزه‌تر آموزه‌های دینی، توانسته است در رشته‌های مختلف همچون کتابت و نگارگری، قلمزنی، و معماری جایگاه خاصی پیدا کند. موضوعات مورد علاقه نویسندگان و سفارش‌دهندگان این آثار گستره متنوعی از مضامین مذهبی را دربرمی‌گیرد. آیات قرآن، احادیث مشخصی از پیامبر (ص) و معصومین (ع)، متونی از ادبیات مذهبی همچون ادعیه و نیز اشعار مذهبی همچون اشعار مشفق کاشانی نمونه‌های پرکاربرد و مورد علاقه شیعیان بوده‌اند. آثاری ارزشمند از این دست در مساجد، مقابر، تکایا و حسینیه‌ها قابل مشاهده هستند.

بررسی منابع مکتوب تاریخ نشان می‌دهد قدیمی‌ترین برخورد ساکنان تبرستان با تعالیم و آموزه‌های دین اسلام، در آغازین سال‌های گسترش آن، و در زمان حیات حضرت رسول اکرم (ص) انجام شده است. اما آشنایی رسمی و همه‌جانبه ساکنان بومی این سرزمین به سبب فتوحات اعراب در زمان خلافت عمر بن خطاب انجام شده است. شاید گرایش قلبی سال‌های بعد ساکنان تبرستان به مذهب تشیع به سبب رفتار کریمانه حضرت علی و اهل بیت با اسرای منتقل شده به مرکز خلافت باشد. فراهم آمدن علاقه و تمایل به میزبانی خاندان پیامبر سبب حضور جسته و گریخته ایشان در دامنه‌های شمالی رشته کوه البرز گردید. زمان زیادی نگذشت که روند مهاجرت سادات به مازندران، پس از حضور امام رضا (ع) در ایران و عهدشکنی مأمون، به اوج خود رسید. تمایل ساکنان ساری به تشیع و اهل بیت از سال‌های آغازین ورود اسلام به این منطقه در منابع تاریخی ذکر گردیده است. اقبال برگزیدگان فکری و سیاسی مازندران به تشیع دوازده‌امامی در مازندران از سال‌های آغازین ورود اسلام به این سرزمین قابل توجه است. این اقبال، گاه به تنش‌ها و قهر و آشتی‌های علمای دینی مذاهب اهل تسنن منجر گردیده است. رسمی‌ترین و مقتدرترین دوره حکومت شیعیان در مازندران توسط مرعشیان شکل می‌گیرد. ایشان دومین حکومت رسمی شیعیان در مازندران را تأسیس می‌کنند. میزان نفوذ و محبوبیت ایشان در میان مردم همگرایی سیاسی در میان حکومت‌های بومی مقتدر را نیز سبب شد. حاکمان این سلسله، با تأکید بر خصایص

تصویر ۱. کاربرد اعداد در شکل‌گیری نقوش سنتی. مأخذ: نگارنده.

نقشه ۱. محل قرارگیری آثار مورد مطالعه. مأخذ: نگارنده.

پسندیده، توانستند گستره محبوبیت و به تبع آن قلمرو خود را تا مرز قزوین گسترش دهند. حمله تیمور به مازندران و به اسارت بردن خاندان مرعشی به ماوراءالنهر سبب شد بین دو دوره حکومت ایشان بر مازندران فاصله‌ای ایجاد گردد. پس از مرگ تیمور و جانشینی شاهرخ، به اجازه وی، مرعشیان به مازندران بازگشتند و دوره دوم حکومت ایشان تحت لوای حکومت تیموری آغاز گردید. این دوره (ابتدای حکومت علویان تا انتهای حکومت مرعشیان) زمان شکل‌گیری روند طولانی و منقطع برج مقبره‌سازی در تبرستان است که فاصله جغرافیایی میان گنبد قابوس تا آمل را دربرمی‌گیرد. ساری به عنوان یکی از مراکز حکومتی تبرستان دارای نمونه‌های ارزشمندی از مقبره‌های بزرگان مذهبی و غیرمذهبی است که به دو شکل «برج مقبره» و «بنای مربع‌شکل کوچک گنبددار» ساخته شده‌اند. یکی از شاخه‌های هنری مورد توجه شیعیان تزیین صندوق مقبره بزرگان دینی بوده است. در این آثار نیز خوشنویسی به عنوان یکی از ارکان اصلی تزیین مورد استفاده قرار گرفته است. متن عمده کتیبه‌ها، همان‌طور که انتظار می‌رود، از میان متون مذهبی با ارجاعات تقریباً یکسان است. در این گفتار، به بررسی تطبیقی و تحلیلی کاربرد متون مذهبی در تزیینات صندوقچه‌ها پرداخته می‌شود. پرسش پژوهش آن است که

بررسی ارزش‌های گرافیکی موتیف بر روی صندوق بارگاه امامزادگان ساری به تحلیل گرافیکی تزیینات به‌کاررفته در صندوقچه‌ها اختصاص دارد. در سلسله کتاب‌های شناخت‌نامه‌ی مازندران نیز نمونه‌های موردی همچون مطالعه‌ی امامزاده ابراهیم بابلسر، تألیف معینه‌سادات حجازی، به چشم می‌خورد که در آن به‌سبب محدودیت‌های موجود، بدون دیدار کامل صندوق و شرح جزئیات مفصل کتیبه‌ها، به توصیف اثر پرداخته شده است.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده است و داده‌ها به‌صورت کمی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. داده‌ها به‌صورت میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. جامعه‌ی آماری اولیه‌ی این پژوهش مجموعه بارگاه‌های امامزادگان شهرستان ساری است که از میان آن‌ها هفت مورد (نمونه‌های زیر) به‌صورت هدفمند و بر اساس دارا بودن ویژگی‌های ممتاز هنری انتخاب شده‌اند. این آثار برگزیده آثار مناطق کوهستانی و جلگه‌ای است که گستره‌ی مشخص و وسیعی از منطقه‌ی کوهستانی دشت پریم^۱ در دودانگه تا نواحی کوهپایه‌ای و ساحلی دریای مازندران را دربرمی‌گیرد. نمونه‌های مذکور عبارت‌اند از: صندوق‌های مقابر امامزاده یحیی ساری (یحیی بن میرقوام‌الدین مرعشی از نوادگان امام سجاد (ع)) و امامزاده زین‌العابدین ساری (به‌همراه جمعی دیگر از نوادگان میرقوام‌الدین مرعشی از سلسله‌ی امام سجاد (ع)) واقع در خیابان جمهوری شهر ساری، امامزاده عباس در بلوار امام رضای شهر ساری (از نوادگان امام موسی کاظم (ع))، امامزاده (شاهزاده) حسین در خیابان «مام» شهر ساری (دو تن از نوادگان امام سجاد (ع))، درویش محمد در روستای خوش‌نشان دودانگه ساری (نسب نامعلوم)، امامزاده صالح در روستای مرزرو در شهر ساری (احتمالاً از نوادگان امام حسن (ع)) و میرسیدعلی در روستای لنگر چهاردانگه ساری (از نوادگان امام موسی کاظم (ع)). ابزار اصلی گردآوری اطلاعات میدانی در این پژوهش دوربین عکاسی بوده است و تصاویر با نرم‌افزارهای مربوط بهینه‌سازی شده‌اند.

ریشه‌های تاریخی فرآیند مقبره و برج مقبره‌سازی در مازندران

سابقه‌ی آشنایی دیلمیان و اهالی تبرستان با اسلام به زمان حیات رسول اکرم (ص) برمی‌گردد. برخی از ایرانیان ساکن در یمن که کارگزار یا از سپاهیان دولت ساسانی در آنجا بودند از اهالی دیلم و تبرستان بوده و به این ترتیب با دعوت اسلام آشنا شده بودند (معلمی، ۱۳۹۱: ۱۳). دومین مرحله‌ی آشنایی دیلمیان با اسلام با ورود نظامی و سیاسی اعراب به مازندران در زمان فتوحات مسلمانان در عهد خلافت عمر بن خطاب رخ می‌دهد. بر اساس مدارک تاریخی، جذب اهالی

تصویر ۲. صلوات کبیره درون قاب محرابی روی بدنه‌ی صندوق امامزاده عباس، ماخذ: همان.

در ارجاعات هنرمندان بومی به مضامین مذهبی، کدام متون بیشتر مورد توجه بوده‌اند. هدف این پژوهش بررسی میزان محبوبیت متون مذهبی به‌کاررفته در تزیین صندوقچه‌های چوبی مقبره با تعیین میزان اولویت هر یک خواهد بود. ضرورت انجام این مطالعه از آنجا ناشی می‌شود که مطالعه‌ی آماری مستدلی درباره‌ی آیات و احادیث به‌کاررفته در هنر مذهبی منطقه با تمرکز بر مضامین مذهبی و علل گزینش آن‌ها صورت نگرفته است.

پیشینه‌ی تحقیق

مطالعه‌ی پیشینه‌ی پژوهش‌های مرتبط با این موضوع موارد ذیل را در اختیار پژوهندگان قرار داد. بحرالعلوم گیلانی در کتاب تاریخ تشیع و مزارات ساری توصیفاتی در مورد صندوقچه‌ها ارائه کرده است. در بخشی از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد کلانتر با عنوان بازتاب باورهای شیعی در بناهای مذهبی مازندران تا پایان دوره‌ی قاجاریه به توصیف و تشریح آیات و متون به‌کاررفته در تزیین صندوقچه‌ها پرداخته شده است. همچنین کتاب گنجینه‌های قدسی پنهان درباره‌ی این آثار تألیف شده است که بیشتر جنبه‌ی تصویری دارد و در آن به تحلیل محتوای نقوش پرداخته نشده است. بخشی از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد گرامیان نیز با عنوان

۱. فریم یا پریم منطقه‌ای است در ۶۵ کیلومتری شهر ساری که از روستاهای محمدآباد، شلندر، امامزاده علی، تلاوک، کهنه‌ده، جعفر کلا، پهندر، مَجی، گرچا، رسکت، علی‌آباد، دینه‌سر و... تشکیل شده و محمدآباد مرکز آن است (م).

تصویر ۳. کنده‌کاری اسماء الله روی بدنه صندوق درویش محمد روستای خوش نشان به خط تحریری. مأخذ: همان.

و سیاسی شکل‌گیری حکومت مرعشیان در مازندران و شعار سیاسی این حکومت به گونه‌ای بود که علاوه بر مردم عادی حکمرانان محلی جزء همچون «کیاهای چلاوی» (آل افراسیاب) و «کیاهای جلالی» را که با حاکمان کینخواریه آل باوند بر سر قدرت در جدال بودند، برای دستیابی به منافع مورد نظرشان، با مرعشیان همراه ساخت (مرعشی، ۱۳۶۱: ۱۷۴). تکیه بر ویژگی‌های فتوت و راستی و پرهیز از تجمل و دنیاپرستی سبب گشت این حکومت به سرعت از مرزهای جغرافیایی مازندران عبور کند و تا قزوین پیش رود (آژند، ۱۳۶۵: ۵). این گسترش سبب حضور چهره‌های محبوب مذهبی و بومی مورد قبول در منطقه شد و به جهت پاسداشت یاد ایشان مقابر آرامگاهی طراحی و اجرا گردید. دوران منقطع مقبره و برج مقبره‌سازی در مازندران به دو بازه زمانی با اختلافی حدوداً پانصدساله تقسیم می‌شود. سبک رازی با ساخت برج مقبره گنبد قابوس در سال ۳۹۷ق در تبرستان متولد می‌شود و پس از آن بلافاصله برج‌های رسکت در دودانگه ساری (حدود ۴۰۰ق)، رادکان غربی در روستای رادکان شهرستان کردکوی (۴۰۷-۴۱۱ق) و لاجیم در روستای لاجیم بخش مرکزی سوادکوه (۴۱۳ق) به دست هنرمندان این منطقه ساخته می‌شوند. سپس تا سده‌های هشتم و نهم که برج‌هایی همچون امام زاده عباس پا به عرصه می‌گذارند، نشانی از مقابر و آرامگاه‌ها به چشم نمی‌خورد. دوره دوم، یعنی دوران تیموری (قرن نهم هجری) را در مازندران می‌توان دوران حکومت بلامنازع

تبرستان به سیره اهل بیت نیز در همین دوران رخ می‌دهد. بر خورد حضرت علی (ع) با اسیرانی که از این منطقه به مدینه برده می‌شوند، برخلاف خلیفه وقت و سایر اعراب، کریمانه و خداپسندانه بوده است (طبری، ۱۴۰۸: ۱۹۴). گرچه در منابع تاریخی اهل سنت به کرات درباره حضور امام حسن (ع) در نخستین گشایش مسلمانان در ناحیه همیشه تبرستان سخن گفته شده است (سهمی، ۱۴۰۷: ۴۶)، اما رد یا قبول عقلانی این خبر نیازمند مطالعات بیشتری است (معلمی، ۱۳۹۱: ۱۴). به هر روی، اقبال تبرستان به تشیع به حدی بوده است که سهمی در تاریخ جرجان به قهر کردن یکی از علمای اهل سنت در نیمه نخست سده سوم هجری از ساری اشاره می‌کند (سهمی، ۱۴۰۷: ۵۱۶).

بدین ترتیب، تبرستان و دیلمان سرزمینی است که در آن نخستین حکومت و دولت مستقل شیعی شکل می‌گیرد و در میان گرایش‌های مختلف شیعی به «تشیع اعتدالی» معروف می‌شود (معلمی، ۱۳۹۱: ۳۱). دومین دوره حکومت مقتدرانه شیعیان بر مازندران در میانه سده هشتم آغاز می‌شود. مرعشیان یکی از حکومت‌های مقتدر محلی مازندران بودند که در سال ۷۶۰ق به دست میرقوام‌الدین مرعشی فرمانروایی را از سلسله بومی «باوندیه» گرفتند و تا زمان عزل میرمراد ابن میرزاخان به دست شاه‌عباس اول در مازندران حکومت کردند. ایشان توانستند با ادعای ایجاد حکومت شیعی مبتنی بر عدل و داد و مبارزه با ظلم و ستم مردم را با خویش همراه سازند (ادریسی آرمی، ۱۳۹۱: ۱۵). شرایط اجتماعی

تصویر ۴، نمونه‌ای از کتیبه‌های امامزاده عبدالصالح مرز رود به خط ثلث، مأخذ: همان.

تصویر ۵، نمونه‌ای از کتیبه‌های میرسیدعلی لنگر به خط نسخ تحریری، مأخذ: همان.

ما در این نقش‌ها می‌بینیم در واقع تفسیری است از نوعی عبادت، اما به صورت ابداعی و ابتکاری» (البهنسی، ۱۳۸۵: ۱۲۱). مقاله حاضر بررسی کتیبه‌های مذهبی را به عنوان ارجاعات مشهود و مستقیم بصری در دوران تیموری مورد توجه قرار داده است. برای وارد شدن به این مقوله لازم است نگاهی هر چند گذرا به نقشمایه‌های روی صندوق‌ها شود.

کتیبه‌های تزیینی

به‌طور کلی، یکی از راه‌هایی که برای تزیین آثار هنری و یا توضیحاتی برای کامل کردن معنای آن به کار می‌رود کتیبه‌نگاری است. در طول تاریخ کتیبه‌ها به سه شکل به کار رفته‌اند: ۱. برای انتقال پیام و یا ثبت و روایت وقایعی خاص و نیز نوعی اعلان همگانی؛ ۲. برای نشان دادن مشخصات و نام و نشان شخص سازنده بنا یا اثر هنری یا سفارش‌دهنده و در حکم نوعی امضا؛ ۳. به منظور مزین کردن بنا یا اثر هنری به جملات آموزنده و آیات قرآنی با هدف تکریم و قداست بیشتر بنا که از این گروه در آثار مذهبی اسلامی استقبال بسیاری شده است (تصاویر ۲ و ۳).

کتیبه‌ها در صندوق چوبی بارگاه‌ها نقش پررنگی ایفا می‌کنند، تا جایی که بخش چشمگیری از تزیینات صندوق‌ها را کتیبه‌ها و متون قرآنی تشکیل داده‌اند. کتیبه‌ها همواره در درون قاب‌ها احاطه شده‌اند. متون به‌کاررفته در این بارگاه‌ها معمولاً به خط ثلث و نسخ و گاهی به صورت کوفی تزیینی‌اند. این خطوط بر اساس مهارت‌های نویسندگان با کیفیت‌های مختلفی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در مواردی که حاشیه صندوق برای نوشتن مورد استفاده قرار گرفته، نوشتن متن از حاشیه عمودی سمت راست ضلع شمالی آغاز شده است. ادامه متون با حرکت روی نوارهای چهار

شیعی دانست که در آن ترویج اندیشه‌های شیعی به‌راحتی انجام می‌شد. در این دوره، با اقبال ناگهانی برج مقبره‌سازی در مناطق کوهستانی و ساحلی روبه‌رو هستیم.

جغرافیای پژوهش

مقبره‌های مازندران یکی از جلوه‌های درخشان هنر شیعی‌اند. این آثار طی بیش از پنج سده از حدود ۱۱۴۱ق با ساخت برج‌های سه‌گانه لاجیم، رسکت و رادکان آغاز می‌شوند. از اوایل سده نهم، بعد از توقفی معنادار، هم‌زمان با دوره دوم حکومت مرعشیان بر مازندران، این آثار در نقشه‌هایی متحدالشکل و مورد اتفاق عموم پا به عرصه وجود می‌گذارند (تصویر ۱). در نقشه ۱، مسیر و محوطه جغرافیایی پیموده شده و محل قرارگیری مقبره‌های مورد بررسی نمایش داده شده است.

تزیینات داخلی بارگاه امامزادگان

در آرامگاه‌های مورد بحث این مقاله تزیینات چشمگیری وجود دارد که در اجزا و عناصر داخلی آرامگاه خودنمایی می‌کنند. از جمله آن‌ها تزیینات روی صندوق‌هاست. نقوشی که در صندوق‌ها به کار رفته‌اند اغلب نقوشی هستند که در منبت‌کاری‌ها و دیگر هنرهای دوران تیموری و گاهی پیش از آن نیز به کار رفته‌اند، نقوشی همچون انواع شمشه، ترنج‌ها، و اسلیمی‌ها. نقوش به‌کاررفته روی صندوق‌های بارگاه امامزادگان ساری را می‌توان به طور کلی در سه گروه تقسیم‌بندی کرد: ۱. نقوش تجریدی هندسی؛ ۲. نقوش انتزاعی گیاهی؛ ۳. کتیبه‌ها. البهنسی در مورد نقش تزیینی در هنر اسلامی معتقد است: «این پدیده هنری جالب یک نقش ساده نیست، بلکه نمایانگر ملکوت و جبروت خداوند است و در آن واحد یک آیه دینی و یک آیه هنری است. آنچه که

تصویر ۵. نمونه‌ای از کتیبه‌های میر سیدعلی لنگر به خط نسخ تحریری. مأخذ: همان.

تصویر ۶. نمونه‌ای از کتیبه‌های شاهزاده حسین ساری به خط ثلث. مأخذ: همان.

تصویر ۷. نمونه‌ای از کتیبه‌های امامزاده یحیی ساری به خط ثلث. مأخذ: همان.

تصویر ۸. نمونه‌ای از کتیبه‌های امامزاده زین العابدین ساری به خط ثلث. مأخذ: همان.

به‌گونه‌ای گزینش شده و به کار رفته‌اند که وجود شیعیان در آن منطقه را عیان می‌سازد. در کتیبه‌های صندوق‌های مورد بررسی، می‌توان ردیای عقاید شیعه را به وضوح تشخیص داد. استفاده مکرر از «آیه‌الکرسی» و «صلوات کبیر» که در روایات شیعی درباره آن‌ها تأکید فراوانی وجود دارد از شواهد این ادعاست (جدول ۱).

ابوالفتح رازی می‌نویسد: «امام علی (ع) از رسول اکرم (ص) نقل کرده که قرآن سید کلامها و سوره بقره سید قرآن و آیه‌الکرسی سید سوره بقره می‌باشد» (صدر حاج سیدجوادی و همکاران، ۱۳۸۳: ۲۵۰). همچنین اسامی پنج تن آل عبا و ائمه معصومین، و نیز صلوات کبیره که یکی از ادعیه مورد توجه شیعیان است، و نیز بخش‌هایی از سوره‌های «یس» و «فتح» و «نور» در نوارهای حاشیه صندوق‌ها به کار رفته‌اند. در صندوق بارگاه امامزاده زین العابدین بخش‌هایی از سوره «نور» و «یس» آمده است (تصویر ۸). در صندوق امامزاده عبدالصالح آیات ۱ تا ۱۳ سوره «فتح» آمده است (تصویر ۴). در تزیین صندوق امامزاده یحیی نیز از سوره‌های «بقره»، «فتح» و «آل عمران»، و نیز «صلوات

حاشیه هر ضلع ادامه یافته و در انتهای حاشیه پایین ضلع غربی به انتها می‌رسد. متون قاب‌های محرابی نیز از پایین حاشیه سمت راست آغاز می‌شوند و تا پایین حاشیه سمت چپ ادامه پیدا کرده و ادامه متن در نوار پایین کتیبه نوشته می‌شود. در این میان، کتیبه محرابی صندوق امامزاده عباس سازی استثناست. نوشتن متن (صلوات کبیر) در این اثر از ابتدای یال سمت راست قوس شروع شده و پس از گردش به دور انحنای قاب و حاشیه زیرین، از ابتدای حاشیه سمت راست تا ابتدای قوس (شروع متن) ادامه پیدا می‌کند (تصویر ۲). متون درون کتیبه‌های مربع‌شکل عمدتاً با خط ثلث خوانا در چند خط موازی نوشته شده‌اند (تصویرهای ۲ و ۱۰). به نظر می‌رسد در زمان ساخت این آثار، هنرمند اهتمامی به رنگ‌آمیزی نداشته است و احتمالاً تنها برای حفاظت در برابر هجوم موریانه چوب‌ها را به روغن و مایعات فراری‌دهنده این حشرات آغشته می‌کرده است، اما در دوره‌های بعدی برای حفاظت و نیز افزایش زیبایی آثار از ترکیبات رنگی شفاف برای پوش سطح آثار استفاده شده است (تصویر ۶). در بررسی مضامین مورد استفاده مشاهده می‌شود گاه متون

کبیره» و «آیه الکرسی» استفاده شده است (تصویر ۷). در تزئین صندوق بارگاه شاهزاده حسین نیز از سوره «یس» بهره گرفته شده است (تصویر ۶). در صندوق امامزاده عباس علاوه بر سوره «یس» «صلوات کبیره» نیز به کار رفته است (تصویر ۲). در نهایت، در صندوق درویش محمد خوش‌نشان «صلوات کبیره» و «اسماء الهی» دیده می‌شود (تصویر ۳). جدول ۱ بررسی آماری کاربرد متون و میزان بهرمندی هر اثر از متون است. در تصاویر ۲ تا ۹، نمونه‌هایی از این کاربردها ارائه شده است. در این جدول، ترتیب قرارگیری ردیف‌های حاوی نام آثار، بر اساس تنوع متون از بالا به پایین با روند کاهشی مرتب شده‌اند. همچنین ستون‌های مربوط به متون به‌کاررفته از سمت راست به چپ با روند کاهشی تنظیم شده‌اند. همان‌طور که انتظار می‌رفت، متونی با تأکید و تکرارهای متفاوت برای تزئین آثار به کار رفته‌اند. همچنین مشاهده می‌شود که گوناگونی استفاده از متون برای تزئین در آثار تفاوت قابل توجهی دارند. بررسی عامل زمان در تغییر تزیینات نشان می‌دهد به‌جز برج آرامگاهی امامزاده یحیی، سایر بناها دارای کمیتی نسبتاً مشابه در میزان استفاده از متون برای تزیینات‌اند و لذا می‌توان از آن به‌عنوان عامل غیرمؤثر بر تغییر تزیینات صرف نظر کرد. نمودار ۱ به‌خوبی بیانگر این مطلب است. همان‌طور که مشاهده می‌شود تزیینات به‌کاررفته در بنای آرامگاهی امامزاده یحیی، به‌سبب کمی، تفاوت قابل توجهی با آثار هم‌دوره خود دارد و از روال کلی و شیوه رایج تزیینات پیروی نکرده است. این مسئله می‌تواند به‌سبب ویژگی شخصیت سیاسی شخص مدفون در این بقعه باشد.

برای شناخت و بررسی تحلیلی میزان کاربرد آیات در تزئین آثار مورد بررسی، بر اساس داده‌های جدول ۱، نمودار ۲ تهیه شده است. بررسی این نمودار نشان می‌دهد آیات سوره یاسین با چهار بار تکرار، ۲۳ درصد و بیشترین کاربرد را در کتیبه‌نگاری داشته است (آیات ۱۱ تا ۳۰ در صندوق امامزاده زین‌العابدین، آیات ۱ تا ۱۴ در صندوق امامزاده حارث، آیات ۱ تا ۳۴ در صندوق شاهزاده حسین، آیات ۱ تا ۴۸ در صندوق امامزاده عباس). در مرتبه دوم، آیه الکرسی (صندوق میرسیدعلی لنگر، صندوق امامزاده یحیی، صندوق امامزاده حارث) و صلوات کبیر (صندوق امامزاده یحیی، صندوق امامزاده عباس، درویش محمد خوش‌نشان) هستند که هرکدام سه بار تکرار شده‌اند و در مجموع ۱۸ درصد تزیینات را تشکیل می‌دهند.

از آیات سوره فتح (آیات ۱ تا ۱۳ در صندوق امامزاده عبدالصالح، آیات ۱ تا ۱۲ در صندوق امامزاده یحیی) دو بار در تزیینات استفاده شده و ۱۲ درصد تزیینات را تشکیل می‌دهد. سایر مضامین مربوط به اسماء‌الله (درویش محمد)، آیاتی از سوره‌های آل عمران (آیات ۲۶ و ۳۳ در صندوق امامزاده یحیی)، بقره (آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ در صندوق امامزاده یحیی)، صافات (آیه ۱۸۰ در صندوق امامزاده یحیی) و نور

تصویر ۹. آیه الکرسی روی صندوق میرسیدعلی لنگر. مأخذ: همان.

جدول ۱. سوره‌های به‌کاررفته در تزیین صندوق‌ها و تاریخ ساخت آثار

تعداد متن	نور	صافات	بقره	آل عمران	اسماء الله	فتح	صلوات کبیره	آیه‌الکرسی	یس	تاریخ	مشخصات مکان‌ها
۶		×	×	×		×	×	×		۸۴۹ق	امام‌زاده یحیی
۲								×	×	۸۶۰ق	امام‌زاده حارث
۲					×		×			مخدوش	درویش محمد
۲	×								×	سده ۱۰	امام‌زاده زین‌العابدین
۲							×		×	۸۹۷ق	امام‌زاده عباس
۱									×	۸۹۴ق	شاه‌زاده حسین
۱						×				۸۸۴ق	امام‌زاده عبدالصالح
۱								×		۸۲۹ق	میرسیدعلی
	۱	۱	۱	۱	۱	۲	۳	۳	۴		دفعات استفاده از متن

تصویر ۱۰. یکی از کتیبه‌های صندوق امام‌زاده عباس ساری. مأخذ: همان.

مضمون متن و نکات مربوطه	متن به کار رفته (به ترتیب میزان کاربرد و الفبا)
<p>-مضامین مستقیم: اصل نبوت (آیه ۳)، اصل معاد (آیه ۱۲). -مضامین القایی: اصل امامت (آیه ۱۱). -در روایات و احادیث معتبر شیعی تأکید فراوانی بر قرائت این آیات شده است.</p>	<p>آیات سوره یس</p>
<p>-مضامین مستقیم: یکتایی، مالکیت و علم خداوند (آیه ۲۵۵)، اختیاری بودن گزینش دین اسلام (آیه ۲۵۶)، حمایت خداوند از مؤمنین و ولایت و سرپرستی ایشان و خشم او از کسانی که طاقت را اولیای خود قرار داده اند (آیه ۲۵۷). -بشارت و تنذیر موجود در آیه ۲۵۷ (تکلیف رسول اکرم در برابر انسان‌ها).</p>	<p>آیه الکرسی</p>
<p>-مضامین مستقیم: ذکر اسامی چهارده معصوم. -این متن اختصاصاً شیعی است و همان‌طور که مشاهده می‌شود در جایگاه دوم متون مورد استفاده در تزیینات قرار دارد.</p>	<p>صلوات کبیر</p>
<p>-مضامین مستقیم: جهاد و وعده الهی در رسیدن به بهشت جاویدان و نعمات آن (آیات ابتدایی)، بیان فلسفه ارسال پیامبر (ص) با صفات «شاهد و مبشر و نذیر» (آیه ۸)، بیعت با رسول الله (آیه ۱۰)، گمان بد و اسارت در دام شیطان (آیه ۱۲). -مضامین القایی: تداعی بیعت حضرت محمد (ص) با حضرت علی (ع) در اندیشه مذهبی شیعی به‌عنوان یکی از تعیین‌کننده‌ترین وقایع مذهبی در سعادت دنیوی و اخروی.</p>	<p>آیات سوره فتح</p>
<p>-کاربرد این اسامی به امید ذکر اسم اعظم خداوند صورت پذیرفته است تا حوایج زائر را برآورده کند.</p>	<p>اسماء الله</p>
<p>-مضامین مستقیم: حق حاکمیت خداوند، در اختیار داشتن تمام خوبی‌ها، قادر متعال بودن او (آیه ۲۶)، برتری آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران به‌خواست خداوند (آیه ۳۳). -مضامین القایی: آیه ۲۶ می‌تواند به اعتقاد شیعیان بر حقانیت خویش اشاره داشته باشد و به جهت گواهی اخلاص و تأکید تسلیم ایشان بر مشیت الهی انتخاب شده باشد. آیه ۳۳ احتمالاً به جهت گواهی حقانیت پیروان اسلام به‌عنوان یک دین ابراهیمی انتخاب شده است.</p>	<p>آیه ۲۶ و ۳۳ سوره آل عمران</p>

<p>-مضامین مستقیم: امتحانات الهی به وسیله کاهش مال، جان و ثمرات زندگی (همچون فرزندان)، معرفی «معادآگاهان» به عنوان هدایت‌یافتگان و مشمولان رحمت و لطف الهی.</p> <p>-مضامین تفسیری: بشارت جهان آخرت و بی‌ثمر نبودن سختی‌های این جهان، منجر به پالایش و تزکیه روح وی می‌گردد.</p>	آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ سوره بقره
<p>-مضامین مستقیم: پاک و منزّه بودن خداوند از آن چیزی که توصیف می‌شود</p>	آیه ۱۸۰ سوره صافات
<p>-مضامین مستقیم: هدایتگری خداوند (آیه ۳۵)، ویژگی‌های خانه مؤمنین (آیه ۳۶)، زکات و بخشش (آیات ۳۶ و ۳۷)، رزاق بودن خداوند (آیه ۳۷).</p> <p>-در آیه ۳۵، خداوند نور آسمان‌ها و زمین معرفی شده است. مثل آن، نور چراغدانی است که در آن روغنی از درخت پربرکت زیتونی ریخته شده و خداوند به واسطه این نور اشخاص را هدایت می‌کند. این آیه تداعی‌گر چراغی است که روبه‌روی در ورودی بناهای آرامگاهی افروخته می‌شود.</p> <p>-در آیه ۳۶، ویژگی خانه‌های حامل این نور برشمرده می‌شود. در این خانه‌ها، صبح و شام تسبیح خداوند گفته می‌شود. ذکر تسبیح مدام در هنگام زیارت، دلیلی بوده است که هنرمند، به انتخاب این آیه دست زده است تا هم بر تقدس این مکان تأکید کند و هم رفتار الگوی زائران را ترسیم کند.</p> <p>-اشاره آیات ۳۶ و ۳۷ سوره نور، به ویژگی بخشندگی مؤمنان در دادن زکات و نماز، می‌تواند عامل انتخاب این آیات باشد. تأکید این آیات بر رزاق بودن خداوند است که فضل بی‌حساب خداوند را پاداش نیکوکاری‌های مؤمنان برشمرده است. به سبب آنکه هزینه‌های نگهداری بناهای آرامگاهی از طریق نذورات و کمک‌های زائران انجام می‌شود، انتخاب این آیات برای تشویق زیارت‌کنندگان و پاسداشت کار نیک آن‌ها صورت گرفته است.</p>	آیات ۳۵ تا ۳۷ سوره نور

به تأمین هزینه‌های نگهداری آن‌ها منجر خواهد شد، همگی متونی برای القا و تفاسیر مدنظر هنرمند برای تأثیرگذاری بر زیارت‌کنندگان است. مضامین مورد اشاره در تزیینات آثار در جدول ۲ ذکر گردیده است. آنچه در مورد سوره‌ها و آیات نوشته شده بر صندوق امام‌زاده‌ها مهم می‌نماید، بیش از زیبایی خطوط، نقش و اهمیت معنایی و گاه نمادین آیات است.

بررسی اعداد نمودار ۳ نشان می‌دهد صندوق امام‌زاده یحیی با استفاده از شش نوع متن گوناگون مذهبی (سوره‌های بقره شامل آیاتی غیر از آیه‌الکرسی، فتح، آل عمران، آیه‌الکرسی

به‌کاررفته در تزیینات به سبب القای مفاهیم مورد نظر هنرمندان و بانیان آثار و با اهداف اخلاقی و مذهبی صورت گرفته است. مضامینی همچون اصل مذهبی امامت که از آیه ۱۱ سوره یاسین استنتاج می‌شود، تداعی بیعت غدیر خم به واسطه آیه ۱۰ سوره فتح که در آن به مسئله بیعت با حضرت رسول (ص) اشاره شده است، آیات ۳۵ تا ۳۶ سوره نور که در آن‌ها خداوند نور آسمان‌ها و زمین معرفی شده است و به خانه‌های نورانی دور از دستبرد شیاطین اشاره شده است، و نیز ذکر آیاتی از همین سوره که در آن‌ها به زکات اشاره شده است و قرارگیری آن‌ها در این ابنیه

صندوق‌های امامزادگان زین‌العابدین (سوره‌های نور و یاسین)، عباس (سوره یاسین و صلوات کبیر)، درویش محمد (صلوات کبیر و اسماء الله) و حارث (سوره یاسین و آیه‌الکرسی) با دارا بودن دو متن، ۱۲ درصد تزیینات را به خود اختصاص داده‌اند و در مرتبه دوم قرار دارند. در مرتبه سوم، صندوق‌هایی قرار دارند که تنها از یک متن برای تزیین آن‌ها استفاده شده که عبارت‌اند از صندوق بارگاه امامزادگان عبدالصالح (سوره فتح)، میرسیدعلی (آیه‌الکرسی) و شاهزاده حسین (سوره یاسین).

به‌همراه صلوات کبیره، ۳۵ درصد استفاده از تزیینات را به خود اختصاص می‌دهد و متنوع‌ترین مضامین را در خود دارد. این مسئله می‌تواند به سبب انتساب وی به میرقوام‌الدین مرعشی، مؤسس سلسله مرعشیان در مازندران، و نیز موقعیت جغرافیایی این اثر در شهر ساری بعنوان یکی از مراکز جمعیتی و سیاسی تبرستان باشد. این عامل، تأثیر ثانویه را در کاربرد تزیینات دارد، چرا که در مورد برج امامزاده زین‌العابدین که در مجاورت برج امامزاده یحیی قرار دارد با کاهش چشمگیر تزیینات روبه‌رو هستیم.

نتیجه

هنر مذهبی به سبب جهان‌بینی غنی و پیشینه پربارش دارای توانایی فراوان در خلق آثار هنری و ادبی است. مذهب تشیع به سبب شرایط خاص رشد و گسترش خود و دارا بودن مضامین و محتوای سرشار یکی از مذاهب الهام‌بخش و سرشار از خلاقیت در طول تاریخ بوده است. مهاجرت سادات به ایران و خیانت مأمون به امام رضا (ع)، سبب انتقال ایشان به شمال ایران گردید. اولین مراکز حکومت شیعیان که بنا به خواست خود مردم شکل گرفت در شهرهای کلیدی مازندران قدیم شامل آمل، بابل و ساری شکل گرفتند. یکی از آثار هنری شیعیان در بخش معماری زیارتگاه‌هایی است که مشتاقان این مذهب و هنرمندان بومی برای بزرگداشت شخصیت‌های دینی روی مدفن ایشان بنا کرده‌اند. این آثار دارای گونه‌های متنوع آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری و غیره هستند. علاوه بر این نقوش، در هنرهای جانبی وابسته به معماری شامل درها، ضریح‌ها، صندوق‌ها و غیره نیز شاهد آفرینش آثار شگفت‌انگیز و زیبایی هنری هستیم که در تزیینات آن‌ها نهایت خلاقیت و هنرمندی و عمق مضامین مذهبی را می‌توان دید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مضامین مورد استفاده برای کتیبه‌نویسی روی صندوق‌ها به ترتیب آیاتی از سوره‌های یاسین (چهار بار)، آیه‌الکرسی و صلوات کبیر (سه بار)، آیاتی از سوره فتح (دو بار)، آیاتی از سوره‌های آل عمران، نور، بقره، صافات و اسماء‌الله (هرکدام یک بار) است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، از یک طرف، بیشترین مضامین مورد استفاده در تزیینات، متون قرآنی است و از سوی دیگر صلوات کبیره، به عنوان یکی از مشهورترین نکرهای مذهبی تشیع، دومین متن پرکاربرد در تزیینات بوده است. بررسی‌های این مقاله همچنین نشان می‌دهد در انتخاب متون سه عامل مؤثر بوده است: ۱. مضامین اصلی متون؛ ۲. تأکیدات مذهبی بر اهمیت یک متن؛ ۳. مضامین تفسیری مدنظر هنرمند. بررسی آماری میزان استفاده از متون مذهبی در تزیینات نشان می‌دهد صندوق امامزاده یحیی با شش متن، صندوق‌های امامزادگان زین‌العابدین، عباس، درویش محمد و حارث با دو متن و صندوق‌های امامزادگان عبدالصالح، میرسیدعلی و شاهزاده حسین با یک متن، به ترتیب استفاده از متون در اولویت هستند. حجم و تنوع تزیینات به کاررفته در صندوق امامزاده یحیی، مشخص کند که هنرمندان سازنده آن انتظار مراجعه بیشتری را از این بنا داشته‌اند و حمایت مالی بیشتری نیز از این بنا صورت گرفته است. دفن شدن فرزندان میرقوام‌الدین مرعشی - مؤسس و بزرگ سلسله شیعی مرعشی - در این بنا و قرارگیری این اثر در مرکز شهر ساری به عنوان یکی از مراکز جمعیتی تبرستان می‌تواند دلایل اصلی این امر باشد. به سبب فاصله معنی‌دار حجم و تنوع تزیینات به کاررفته در صندوق امامزاده یحیی با تزیینات برج امامزاده زین‌العابدین در فاصله‌ای بیست‌متری، می‌توان عنصر موقعیت جغرافیایی را در مرتبه دوم قرار داد. برج مقبره امامزاده یحیی نمونه‌ای شاخص از چگونگی تأثیر عوامل سیاسی و حکومتی بر هنر مذهبی است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: پیام آزادی.
- آپهام پوپ، آرتور. ۱۳۸۰. شاهکارهای ایران. ترجمه پرویز ناتل خانلری. تهران: علمی و فرهنگی.
- ادریسی آریمی، مه‌ری. ۱۳۹۱. مرعشیان: مرعشیان عصر صفوی. مجموعه شناخت‌نامه مازندران. تهران: رسانش نوین.
- البهنسی، عقیف. ۱۳۸۵. هنر اسلامی. ترجمه محمود پورقاسمی. تهران: سوره مهر.
- آژند، یعقوب. ۱۳۶۵. تاریخ مرعشیان. تهران: امیرکبیر.
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۶. سبک‌شناسی معماری ایرانی. گردآوری غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.
- سه‌می، حمزه بن یوسف. ۱۴۰۷. تاریخ جرجان. بیروت: عالم‌المکتب.
- صدر حاج‌سیدجوادی، احمد، خرمشاهی، بهاء‌الدین و فانی، کامران. ۱۳۸۱. دایرة‌المعارف تشیع، ج ۲ و ۴. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- صدر حاج‌سیدجوادی، احمد، خرمشاهی، بهاء‌الدین و فانی، کامران. ۱۳۸۳. دایرة‌المعارف تشیع، ج ۱ و ۲. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. ۱۴۰۸. دلائل‌الامامة. بیروت: مؤسسه‌الاعلمی.
- فقیه بحرالعلوم، محمد مهدی. ۱۳۸۵. تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری. قم: وثوق.
- کلینی، محمد. ۱۳۸۷. اصول کافی، ج ۲. ترجمه صادق حسن‌زاده. قم: انتشارات قائم آل محمد (ص).
- معلمی، مصطفی. ۱۳۹۱. علویان تبرستان: شکل‌گیری حکومت علویان در تبرستان. (مجموعه شناخت‌نامه مازندران) تهران: نشر رسانش نوین.
- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۶۲. تفسیر نمونه، ج ۱۴. قم: دارالکتب اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۶۳. تفسیر نمونه، ج ۲۲. قم: دارالکتب اسلامی.
- مرعشی، میرظهیرالدین. ۱۳۶۱. تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. به کوشش محمدحسین تسبیحی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.